

KURDICA

ARAŞTIRMA

Diyarbakir'in Osmanlılarca Fethi
ve Eyaletin XVI. ve XVII. yüzyıldaki idari teşkilâtı
Martin van BRUINESSEN

Kültür ve Politika. Irak'taki Kürt yayınları (1918-1949)
Hoşmend OSMAN

SERBEST KÜRSÜ

Kürt kültürünün Türkiye'de ikinci hayati sınavı
Kendal NEZAN

Bir araştırma konusu olarak Ermeni-Kürt ilişkileri ve sorunları
Gérard LIBARIDIAN

Robert Olson'un Şeyh Sait İsyanı incelemesi
Hamit BOZARSLAN

BİBLİYOGRAFYA

Kürdoloji eserleri bibliyografyası (1983-1986)
Joyce BLAU

KRONOLOJİ

Kürdistan 1983-1989

BİR ARAŞTIRMA KONUSU OLARAK ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİ VE SORUNLARI

Gérard LIBARIDIAN *

Kürtler ve Ermeniler asırlar boyunca aynı topraklar üzerinde yaşadılar. Her iki halk da bu toprakları yurtları olarak kabul etmektedirler. Her iki halk, son beş asır boyunca, kaderlerinin ana hatlarını belirleyen Osmanlı İmparatorluğu'nun tabiyeti altındaydılar. Her ikisi de batılılaşma eğilimlerine rağmen ayakta kalabilen kültürel boyutları paylaştılar. Bu uzun dönem boyunca, Kürtler ve Ermeniler arasındaki sosyal ve ekonomik ilişkiler de oldukça sıkı.

Politik planda, bu iki halk arasındaki, onların politik ve fiziki olarak ayakta kalmalarında büyük bir rol oynayan ilişkiler, katliamdan stratejik ittifaklara kadar değişen, çok alternatifli bir yoldan geçtiler. XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başlarında, Kürt aşiret kuvvetlerinin iktidarı Ermenilere düşman bir şekilde kullanıldı. Anadolu ve Ermenistan/Kürdistan'ın Türk milliyetçiliği açısından taşıdığı önem de göz önüne alınırsa, Kürt-Ermeni ilişkilerinin, modern Türkiye ve imparatorluğun yerini alan cumhuriyetin mevcut temellerini anlamak için belirleyici olduğu görülür. Türk politik düşüncesinde ve icraatında imparatorluk geleneğinden Ulus-Devlet modeline geçiş süreci Yakın-Doğu'nun tarihini anlamamız için büyük bir öneme sahiptir. Bu süreç, Jön Türk iktidarınca Ermenilere karşı uygulanan soykırım politikasının¹, 700,000'den fazla Kürdün, öldürülmesi ve bir o kadarının da çeşitli bölgelere sürgün edilmesine² ve açlık ve hastalık nedeniyle, aynı bölgede bir o kadar Türk'ün ölmesine³ yol açan politikanın temel eksenini oluşturmaktaydı.

Kürtler ve Ermeniler, I. Dünya savaşından sonra kendilerine kendi kaderlerini tayin hakkının tanınmayan üç ulus arasında yer almaktadırlar. Bu iki halk arasındaki ilişkiler de bu nedenle Yakın-Doğu'nun bu günkü jeopolitiği açısından çok büyük bir önem taşımaktadır. Ermeniler ve Kürtler bugüne kadar ortak bir şekilde 1) davalarını inkâr eden bir Türk hükümetiyle 2) kendilerini dışlayan Ulus-Devlet sistemine dayalı bir statükoyla 3) devlet terörizmine ve

* Gérard Libaridian, Cambridge, Mass. (ABD)deki Zoryan Institute for Contemporary Armenian Research and Documentation'un direktörü ve Boston'da yayınlanan *The Armenian Review*, dergisinin başyazandır.

soykırımına tam anlamıyla hoşgörülü davranan uluslararası koşullarla karşı karşıya bulunmuşlar ve bulunmaktadır.

Ne varki, bir kaç istisnayı bir kenara bırakacak olursak, Ermeni-Kürt ilişkileri uzmanların ilgisini çekmemiştir. Dahası, mevcut literatür bu iki problemi ayrı ayrı ele alma eğilimini göstermektedir. Bu makalenin amacı bu boşluğu doldurmayı amaçlayan çalışmaları kısaca gözden geçirmek, bu tarihi yetersizliğin temelindeki muhtemel nedenleri aşmaya yardımcı olabilecek bazı önerilerde bulunmaktır.

1. Son derece önemli değişimlere karşı bu ilgi yokluğunu, daha çok kısa bir zaman önce özerk bir gelişmeye sahip olabilen Yakın-Doğu ile ilgili araştırmaların doğasındaki problemlere bağlıyabiliriz. Aynı şekilde, hoşgörülü davranarak, sorunun karmaşıklığının araştırmacıları ilgilendirmek bir yana, onları korkuttuğunu söyleyebiliriz.

Fakat, herşeye rağmen, araştırmanın sübjektif doğasıyla ilgili daha dayanaklı bir açıklamaya varmamız gereklidir. Çoğu kez, temel, fakat gözden kaçırılan bir gerçeği, kelimelerle ifade etmek zorundayız. Tarihçiler ve bilim adamları soyutta ilgi alanları bulabilen ve çözümler sunabilen varlıklar değillerdir. Bunlar genelde araştırma kanunlarını belirleyen perspektivlerden ve bu konuların ortaya koyduğu sorunlardan yola çıkmaktadırlar. Belirli bir sonuca varabilmek için gerekli şema objektif kurallara bağlı olsa bile, yazılması beklenen tarih ve meşru savunulabilir gibi kabul edilen değerler açısından ideoloji, şartlandığı analiz için son sınavı oluşturur.

“Devletçi Tarihçiler”

Türkler ve Türkiye tarihiyle ilgilenen Batılıların çoğunluğu için, Ulus-Devlet, bir halkın meşruiyetinin ölçütüdür. Bunun sonucu ve genel olarak Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye ile ilgili araştırmacılar, Türk devletinin Kürt halkı gibi bir halkın varolmadığı yolundaki tezini güçlendirmek eğilimindedirler. Bu tavır bu halkça ifade edilen dilek ve isteklerin meşruiyetini bir kenara atmak demektir. Aynı şekilde Ermeni halkı, çoğunlukla sınırlı ve rahatsız edici, özel bir varlığa sahip olmayan, sadece katledilmek için tarih sahnesine çıkmış küçük bir azınlık olarak görülmektedir. Kısacası tarihçiler politikacıların tarihçiliklerini ve değerlerini açıklamak ve değerlendirmek yerine, bunların yeniden üretimini gerçekleştirmek eğilimindedirler. Bugün bağımsız bir

devlet yapısının mevcut olmayışı, geçmişteki mevcut oluşun ve emellerin değerlendirilmesinde meşru bir kriter haline gelmiştir.

Bu devletçi tarih bakış açısı, belirli bir biçim altında ve her ne pahasına olursa olsun devletin ayakta kalmasını, sadece yönetici çevrelerin bir meşguliyeti olarak değil fakat mutlak ve ahlâken savunulabilir bir değer olarak ele almaktadır.

Bu olgu Türkiye tarihi üzerine çalışan Türk kökenli tarihçiler ele alındığında daha da göze çarpmaktadır. Bunların Osmanlı tarihinin Türk olmayan boyutlarıyla ilgili yazıları, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde, devletlerin ve özellikle de Ulus-Devletlerin çoğunun kabul ettiği ulusların modern inşası ideolojisine ve hatta mitolojisine katılmanın örneklerini oluşturur. Bu süreç, tarihin yeniden yazılmasının da ötesine geçmektedir. Burada sözkonusu olan tarih bir anlatıdır, ulusun mutlak bir kategori haline dönüştüğü tarihsel bir kategori olarak ele alınmasıdır. Tarihi böyle bir bakış açısıyla, önu alınamaz, hemen hemen tanrısal kökenli olayların önünde kestirilebilecek ve Ulus-Devletin kuruluşuna yol açacak bir şekilde biri birine zincirlenmesi anlamını kazanmaktadır. XIX. yüzyıl Yakın-Doğu tarihi üzerine çalışanların çoğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinin Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında bir adım teşkil ettiğini prensip olarak kabul etmektedirler. Bu durum, Ermenilerin ve Kürtlerin, sayıları, sosyo-ekonomik ve politik konumları, kendi kaderlerini tayin hakkı dahil sahip olabilecekleri hakları ne olursa olsun, tanım itibarıyla tarihin dışına bırakılmış olmaları olgusunu da beraberinde getirmiştir. Böyle bir bakış açısıyla Ermenilerin soykırımını, Kürtlerin katliamı ve sürgünü kaderde yazılı bir hedef olan Türk Ulus-Devletinin gerçekleşmesi sürecinde anlaşılabilir ve hatta haklı gösterilebilir tedbirler haline gelmektedir.

Geriye kalan sorunlar sadece ayrıntılarla ilgilidir. Başka yönlerden saygı duyulabilecek yazarlar, inkâr edilemez delillere rağmen Ermeni soykırımını inkâr ederlerken, gerçekten, Ermenilerin kendi dünya ve politik anlayışlarında yer almadığını göstermekten başka bir şey yapmamaktadırlar.⁵

Güncel Kürt durumunu ciddi bir araştırma konusu olarak kabul etmeyi reddeden bir görüş, bir uzmanın şu ya da bu Kürt örgütü, veya talebi hakkında ne düşündüğü konusundan çok daha derine giden bir önyargıyı ortaya çıkarmaktadır. Türkiye, ideolojisi sınıf sorununu ve Türk olmayan elemanlara var olma hakkını reddeden bir devlettir. Bu devletin övücüleri sınıfları ve dolayısıyla da sosyal ekonomik problemlerin gelişme süreci ya da tarihi bilinci açısından, kendi başlarına bir öneme sahip olabileceklerini reddetmektedir.

Liberalizmin ve solculuğun ağırlığı

Resmi terfi ve destekten en çok faydalananlar onlar olmasına rağmen, sorun gerici ya da tutucu Türk tarihçilerinin çoğunluğunun da Türk toplumunun heterojenlikten uzak bir tahliline ağırlık verdiklerini belirtmemiz gerekir. Katı ve basitleştirici, ekonomik tabakalaşma üzerine kurulmuş “marksist” formüllerin Orta-Doğu mozaiğine uygulanabilmesi oldukça güçtür. Bu bölgedeki etnik, dini ve sınıfsal kategorilerin daha büyük bir feraset ve daha az bir güvenle birbirinden ayırılması gereklidir. Fakat dünya anlayışlarına sosyo-ekonomik boyutlar ve amiller katarak devletin resmi ideolojisinden uzaklaşma cesaretini gösteren bir çok yazar da “devletçiler”in hatalarını tekrarlamaktadır. Değişen tek şey Türk olmayanların dışlanmalarını haklı gösteren nedenlerdir.

Sınıfın kavramsal çerçeve olarak etnik-kültüre kişilikten daha geçerli olduğu tezi savunulabilir bir tez olmakla beraber, varolma kategorisinden daha tutarlı bir kategorinin mevcudiyetinden kuşku duyulabilir. Ermenilerin ve Kürtlerin sorunları, zamanında Ermeni devrimcilerince formüle edilen çok daha karmaşık bir kategoriye de içermektedir : Etnik ve kültürel olarak ayrı bir kişiliğe sahip, ezilen bir sınıf olarak kabul edilen, fiziki yokedilişine yolaçan üzerindeki baskı ve sömürünün özel karakterinden kaynaklanan bir halk kategorisi⁷. Kitle katliamları ve soykırımlar, sınıf baskısından daha büyük bir felaket ve insani hakların inkârının akla gelebilen en aşırı biçimleridir. Ne var ki, dehşetin popüler çekiciliğine rağmen, soykırımlar hedefin yapısında olan boyutlar içermekte ve sınıf mücadelelerinden daha az ilgi toplamaktadır. Fakat doğal olarak, politik sorunlara radikal ya da “son” çözümler arayan iktidarlar bu metodla ilgilenmektedirler.

Cesaret verici birkaç işâret

Son dönemlerde, Türk entelijansiyası arasında, Türkiye dışında gerçekleştirilen birkaç yayın, Kürt ve çok daha sınırlı bir biçimde Ermeni problemlerinin kavranması yolunda hafif bir değişikliğin ortaya çıkması şeklinde yorumlanabilir⁸. Fakat, Türk tarihinin Osmanlı İmparatorluğunun Türk olmayan halkları gibi eleştirel bir boyut oluşturabilecek düzeyden henüz uzağız. Bu alanda, ilgi çekici olarak sunulan konu liller “azınlıklar” sorununa millet esasında bakmak, tanım itibariyle, Müslüman, yani çoğunluğu oluşturan topluluk içinde yer alan Kürt halkının dışlanması anlamına gelmektedir. Millet sistem, toplumun üst yapısı olan

idari tassaruf çerçevesinde, bir anlamda Osmanlı tolerans ve liberalizmini dile getiriyordu. Fakat, formel varoluşunun doruk noktasında bile, milletlere tanınan ayrıcalıklar, çoğunlukla şehirselleşen merkezlerin orta ve üst sınıfların, sosyal, ekonomik, medeni ve politik haklarıyla hiç bir şekilde ilgili değildi⁹.

Örneğin, Ermeni köylülerinin ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu Osmanlı köylülüğü ve ziraati sorunları üzerine çalışan Türk tarihçileri, ne bu konu üzerindeki temel Ermeni kaynaklara başvurma yolunda bir eğilim gösterdiler, ne de bu kaynaklara başvurmanın imkanlarını yaratılar. Resmi bir nitelik taşımayan ve halkın gerçek yaşamına daha yakın olan bu arşivler, köylü yaşamı ve ziraat politikayla ilgili, istatistiklerden ve resmi kaynaklarda bulamayacağımız bir tablo verebilirler. İdeolojiye daha az bağımlı olan bu kaynaklar, geçmişin yeniden inşasında gerçek bir hazine olarak görülebilirler. Ne var ki, devletin ideolojisinin ve tarihçilerin önyargılarının karşısına çıkabilecek her olgu ve belgeyi görmemezlikten gelmek gibi "doğal" bir "fesad" mevcuttur. Osmanlı toplumuna da bu denli dahil olan bu elemanlarla ilgilenmeyen sosyologlar kendilerini bu neticelerini değerlendirmek durumunda buldular. En az bir Türk ekonomi tarihçisi savaşla ilgili kopuşların kendi başlarına savaş sonrasında ortaya çıkan ziraat üretim çöküşünü açıklayamayacaklarını gösterdi. Böylece tarihi gerçeğe benzer görüntü vermek için, Osmanlı hükümetinin Kürtlere, Türklere ve özellikle de Ermenilere karşı izlediği yıkıcı politikayı kabul etmek zorunlu bir hale getiriyordu¹⁰.

Kürt-Ermeni ilişkileri üzerinde ırksal ve aynı zamanda politik ve felsefi önyargılardan uzak araştırmalar, Türkiye üzerinde çalışan uzmanların Ermeni ve Kürtlere karşı uygulanan politikanın karmaşık bazı yönlerini - bunların birbirine karşı kullanılmasını - ve daha genel olarak devletin, baskı altındaki Ermeniler, Araplar, Yunanlılar ve bir ölçüde de Kürtler gibi elemanlarca daha kolay kabul edilebilir ve içten geliştirilebilir politik özgürlükler ve eşitlik taleplerine götüren düşünce biçimlerinden korumak için Türkleri diğer halklardan uzaklaştırabilmek için dinden ve ırdan gerçekte de nasıl faydalandığını anlamalarına yardımcı olabilirler. Ermeni ve Kürt tarihçileri halkların arasındaki ilişkilerle ilgili çalışmaların azlığını dengeliyebilecek önemli bir çaba göstermediler. Genel bir araştırma, I. Dünya savaşı öncesinde, duygusal bir dille yazılmış bazı çalışmaların mevcudiyetini ortaya koymaktadır¹¹. Savaş sonrası dönemin bu konuda daha çok sayıda araştırmaya yol açması beklenirdi. Fakat bu alanda kaliteli sadece iki çalışmanın olduğu da açıktır. Bunlardan ilki *Kurd azgayir şarjum yer hai-Kradakan harabrouctionnere* (Kürt Ulusal Hareketi ve Ermeni-Kürt ilişkileri) başlığını taşımaktadır. Bu çalışma, önce, Boston'da yayınlanan aylık Ermeni dergisi *Hairenik*'de 1929-1931 arasında tefrika edildi, sonra da 1969'da kitap olarak yayımlandı.

dı. Yazarı Garo Sasuni Sason dağlarında dünyaya gelmiştir. Son Ermeni ihtilalci hareketi döneminde gerilla savaşçısı olan Sasuni soykırımdan kurtulabildi ve Ermeni Cumhuriyetinin bağımsızlığı döneminde valilik görevinde bulundu. İmparatorluğun Kürt ve Ermeni halklarının birarada yaşadığı bir bölgesinde doğmuş ve büyümüş olan Sasuni, iki halkın ittifakının hararetli bir taraftarıydı. Çalışmasını Ermeni Devrimci Federasyonu-Daşnaksutyun adına aktif olarak katıldığı 1929 Kürt isyanının sonuna doğru yazmıştı. Bu çalışma genel olarak Ermeni-Kürt ilişkilerinin tarihi ve politik bir panoramasını sunmakta ve tarihleri birbirine bu denli bağlı olan iki halkın münasebetlerinin kazandıkları yeni özellikleri açıklayabilecek tarihi ve bir dereceye kadar da ekonomik faktörleri tahlil etmektedir. Çağdaşlarından bir çoğunun aksine Sasuni, Kürtlerin değişik eylemlerinin, kurumlarının, sosyal tabakalaşmaları ve politikaları koşullarında anlaşılabilmesi gerektiğini görüyordu. Bu çalışma iki halk arasındaki işbirliği ve daha sık ilişkilerin bir savunması olarak kalmaktadır.

İkinci ve çok daha yeni olan çalışma ise Siyamend Othman'ın kaleminden çıkmıştır. Yazarın *Critique Socialiste*'de 1982'de yayınlanan "Kürtlerin 1915 Ermeni katliamına katılması" başlıklı makalesi, 1981'de Paris'teki Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (Sosyal Bilimler Yüksek Okulu)'unda savunduğu "*Kürtler ve Ermenilerin dökülen kanı*" adlı tezinden kaynaklanmaktaydı. Makale nadir görülen bir cesaretle kaleme alınmıştır. Doğrudan doğruya Ermeniler ve Kürtler arasındaki dikenli ve zor bir konuya değinen Othman dini ayrılıkların Kürtlerin 1915 soykırımına katılmalarının nedenini oluşturduğunu görüşünü reddetmekte, aşiret reisleri ve feodal beylerin Osmanlı politikasının projelerine katıldığı, feodal aşiret yapısının suistimalli kullanılmasının böyle bir katılımı mümkün kıldığı görüşünü desteklemektedir.

Ermeni burjuvazinin pazardaki ekonomik ağırlığının Kürtleri Ermenilere karşı kışkırtmaya müsait hale getirdiğini belirten yazar şahısları ve toplulukları körleştirici ve halkların çile çektiği trajedilerin tesirini artırıcı her türlü ırkçılık biçimine karşı çıkmaktadır. Bu çalışma Kürtlerin mücadelelerinin sıklaştığı ve gizli Ermeni gruplarının politik şiddet yoluyla dünyanın ilgisini Ermeni davasına çektiği bir anda gerçekleştirilmiştir. Kürt-Ermeni işbirliği sorunu yeniden gündeme gelmekte ve bazı durumlarda bu ortak ve hakiki çabalar alenî bir nitelik kazanmaktaydılar. Parmak bastığı bazı noktalar daha derin bir çalışmayı gerektirmekle birlikte¹² Othman'ın akla ve objektifliğe çağırısının bu alanda üzüntü verici ideolojik ve tarihi önyargıların ötesine geçilmesinde büyük bir rol oynadığı kuşkusuzdur.

Komşuluk ve Uzlaşma

Burada sözkonusu edilen sorunların önemine rağmen, Ermeni-Kürt ilişkilerinde şimdiye kadar kullanılan tarihi kategorilerin ötesine geçen bir boyut daha söz konusu edilebilir Gerçekte tarihi ve coğrafi açıdan paralel yada kısmi ortak yönler rağmen, Ermeniler ve Kürtler ayrı ayrı varolmaya, kültürel ve tarihi sorunlarını sanki biri birilerinden habersizlermiş gibi dile getirmeye devam etmektedirler. Hatta politik ve stratejik bir işbirliğinin zorunluluğu kabul edildiği zaman bile, belli bir mantık yürütmeye veya belli bir kavramlaştırmaya dayalı sorunlara varılmaktadır (“iki ezilmiş halk”, ya da , ortak düşmana karşı koyabilmek için taktik işbirliği zorunluluğu; “Kürt işgücü ve Ermeni beyin gücü vs.”)¹³. Bu gerçekler ne kadar açık gibi gözükürlerse gözüksünler, tarihin doğal akışından, iki halk arasındaki bu kadar uzun süreli ortak yaşamdan veya ortak bir kader anlayışından kaynaklanmaktadır. Birbirine karşı bu denli hemen hemen mutlak ilgisizlik ne Ermeniler ve Türkler, ne de Türkler ve Kürtler arasında görülemez.

Bu ilgisizlik Jön Türklerin iki halk arasındaki ilişkilerde yarattığı radikal değişimlerden önce mevcut muydu? Yoksa sorun iki halkın katliam ve sürgün sonrasındaki kültürel yeniden inşa sorunu mudur? Örneğin, hem kültürel olarak hemde aynı zamanda düşmanlığıyla Kürtlere en yakın olan Ermeni köylülüğü soykırımında tamamen yok edildi. Bunun dışında, soykırım mezarlıklarından sonra, Kürtleri idrak ediliş biçimi olarak ya çapulcu ya da katliam ve sürgün sırasında bazen koruyucu ve her zaman bir dış güç olarak gören ve onlarla çok az teması olan şehirlilerin hayatta kalan kısmının eseridir. Bu iki faktörün bu çelişkinin tanımlanmasında önemli bir rol oynadıklarını düşünebiliriz.

Soykırım öncesinde Kürtler, çok değişik davranış biçimlerini kapsayan bir yelpaze içinde idare edilmekteydiler. Bu yelpaze Kürt aşiretlerinin önemli bir kısmının İslamı kabul etmiş bulunan Ermeni feodal ailelerinden oluştuğu bilincini de içeren akrabalık duygusundan, aşiret uygulamalarının sonucu olan yağma ve yok edişe varan bir kine kadar değişik tutumları içeriyordu. İki tutum arasında eşzamanlı bir kaynaşmanın ortaya çıkması ender olan bir şey değildir. Ermenistan vizyonları popülist kategoriler üzerine kurulmuş olan Ermeni sözcüleri ve yorumcuları bu iki davranış biçiminin farkında idiler ve mevcut çeşitli elemanların bir arada yaşamasını mümkün kılacak bir yönelmenin önemini kavramışlardı. Van doğumlu Xrimian Hayrik, halkının çilesinin yankıları üzerine ekslenlendirilmiş ve kendisini Ermeni dini hiyerarşisinin zirvesine kadar getiren uzun kariyeri sırasında, Kürt tavrındaki ikiliğe dikkati çekiyor ve Kürtlere karşı nefsi müdafayı öngörürken, aynı zamanda, onların sosyo-ekonomik yapılarını anlayıp, onların

yerleşmiş tarıma ağırlık verenlerini de içeren bir biçimde, onlarla yakınlaşmayı da öneriyordu.

İlk Ermeni eylemcileri arasında yeralan, ilk proto-ihtilalci Ermeni örgütü Armenakranların gerçek lideri Mekertiş Terlemezian, Kürtleri politik kavrayışlarının dışında bırakmadı. *Armenia* dergisinde yazdığı bir dizi başyazıda, Terlemezian, objektif gerçekleri ortak politik bir program dahilinde ele almayı öneriyordu. Fakat aralarında Kürtlerin de bulunduğu muhalif reformist elemenların koalisyon yoluyla Osmanlı sorununa radikal bir çözüm önerisini gerçek anlamda bir program halinde formüle edenler Hınçakian ve Dasnaksutyun politik partileri oldular. Bu yolda ürünsüz kalan bir dizi girişimden sonra, Ermeni Devrimci Federasyonu (Daşnaksutyun), Kürt aşiret beyleri ile bir dizi taktik anlaşmaya varabildi. Parti böylece, Kürt feodal muhalefetini nötralize etmeye, ve hatta, 1896-1908 yılları arasında Ermeni gerilla hareketine çekmeye çalıştı.

Kürt sorununun en ilerici düşünürlerinin bu yöndeki eğilimlerine rağmen, genel olarak, göçebe Kürtlerin ve yerleşmiş Ermenilerin sosyo-ekonomik yapılarındaki ayrılıklar nedeniyle, gerçek bir işbirliğine varmanın zorluğu sonucuna erişmekteyiz.

Soykırım öncesi ve sonrası dönemlerde, iki halkta da hakim olan kendi iç bölünmeleriyle ilgili sabit fikrin, bunların bazı objektif gerçekleri birbirinden ayırdetme kapasitelerini de kararttığını belirtmek gereklidir. Kürtler aşiretlere bölünmüşlerdi ve uluslararası sınırlarla birbirinden ayrılmışlardı. Ermeniler ise Rusya, İran ve Osmanlı İmparatorluklarının uluslararası sınırlarıyla bölünüş olmalarının yanısıra, zanatkârlar ile tacirler, köylüler ile şehirliler, yurt topraklarında çile çekenler ile giderek artan göçlerde güvenliklerini bulanlar arasındaki sürtüşmelerden dolayı kendilerini parçalamış hissetmekteydiler.

Bu durum, sadece, makul görülebilir, içe yönelik karışıklıkların mevcut olduğu bir alanda tutarlı değerlendirmelere imkan verdiği için değil, ama, aynı zamanda, iki halkın sorunlarını formüle etmeyi çalıştıkları alanın sınırlandırılması açısından da önem taşımaktadır. Ermeni toplumu giderek daha yoğun bir biçimde Batı kültürüne yönelmek ve bu kültürde kendi sorunlarını ifade edebilecekleri terminolojiyi ve mevcut statükoyu kabul edilemez hale getirecek prensipleri bulmaya çalışıyordu. Ermeniler, en doğal politik ittifaklarını bulmak için yine Batıya yöneldiler. Ermeni toplumunun karakterleri, tarım ve mahalli ve uluslararası ticaretteki yeri güvenlik, istikrar ve korumayı gerekli kılmaktaydı. Batı milliyetçiliği, Ermeni gerçeklerine uygulanmaya çalışılsa bile, Fransız devriminden miras aldığı kültürel yapıları korumaktaydı. Gerçekte, ona, toplumunun yerinde saydığı görüşünü ve daha iyi bir gelecek rüyasını sağlayan, insanın

geçmişini ve geleceğini belirleyen bu kültürel boyutlu XIX. yüzyılda değişiklikler ve reform sorunları düşünüldüğünde, model görünen, gelişmelerini, kültürlerinin hayatiliğinin bir işareti olarak gören sadece Batı'nın "gelişmiş" uluslarıydı.

Ermenilerin, Batıya, onun dinamik kültürüne, değişme imkanlarına yolaçan ifadeye ve kaçınılmaz olarak bu değişimleri gerçekleştirmek için sunduğu stratejilere, yani, Batının yarattığı birbirine tam manasıyla zıt devrim ve emperyalizme yönelmeleri, kendileri için hem daha kolay hemde daha doğal bir yoldu. Bu olguyu kendiliğinden anlaşılabilir bir olgu olarak ortaya koymak, onu açıklamaktan daha kolaydır. Aynı şekilde, yabancılaştırılmış ve ayrımcılığın kurbanı olan bir topluluk olan hıristiyan Ermenilerin hıristiyan Batıyla kendilerini kolayca özdeşleştirmeleri mümkündür. "Frenkler" yoluyla gelecek selamet üzerine kurulu Ortaçağ mitleri bu eğilime katkıda bulunmaktan başka bir şey yapamazdılar. Ermeni tacir toplulukları Anadolu'nun küçük şehirleriyle Avrupa'nın küçük siteleri arasında, sadece sermaye ve meta alanında değil, ama aynı zamanda kültür, ya da en azından Ermenilerin kendilerinden edindikleri tahayyül alanında da aracılık yapmaktaydılar¹⁵. Bu tahayyül liberal, zaman zaman da radikal değişmelere yol açmaktaydı. Zamanın koşullarında çoğunluğu burjuva ve liberal olarak tanımlanabilecek reformların büyük bir kısmı Osmanlı görüş açısından radikal bir nitelik taşımaktaydılar.

Değişen dünyanın bir parçası haline gelebilmek ve bu değişimlerin kendilerine de yararlı olmasını sağlayabilmek için Ermeniler komşularından ve özellikle de Kürtlerden daha da uzaklaştılar. Genel olarak, Kürtler, feodal yapının muhafazasının en büyük garantisi olarak gördükleri statükoya sıkı sıkıya bağlıydılar. Kürtler Osmanlı Devletini ve onunla ittifakı kabul ederlerken, Ermeniler ise, politik rüyalarını gerçekleştirebilmek için ittifaklar arıyor ve doğal olarak Batıya yöneliyorlardı. Böylece Ermenilerin ve Kürtlerin günlük yaşam seviyeleri, en azından yerleşik olanlar için aynı kalmakla birlikte, her ikisi de sefil bir yaşam sürdürmekle beraber, iki halkın "kültürel" ifadeleri değişik, hatta birbirine zıt sosyal ve politik değerler bütünü içeriyordu. Birinci Dünya Savaşından önce bu yabancılaştırma Ermenilerin Kürt yağmasından ve Kürtlerin de Ermeni tacirlerince sömürülme şikayetlerinden daha da öteye geçti. Bu ayrılıkların giderilebilmesi gerekliydi, Parantez içinde belirtelim ki, Ermeni ihtilalciler bu atılımı sosyalist ve marksist kavramları kabul ederek gerçekleştirmeye çalıştılar.

Savaş sonrasında ise, sürgün Ermenileri, Kürtleri, sadece, bunların kişisel yaşamlarında yarattıkları hadiseler ve ortak geçmişlerinde yarattıkları engellerle tanındılar Kürt, büyükbabanın katili yada kurtarıcısı olarak bilinmekteydi. Ayrıntılı bir şekilde 1915 olaylarını hatırlamayı gerekli görmeyen ve diğer birçok-

ları gibi, dünyanın, her zaman, bugün gözüktüğü gibi olduğunu düşünen Kürtler için ise, Ermeniler sadece muğlak bir hatıradan ibarettirler.

İki halkın Türk hegemonyasına karşı yeni bir ortak direnişinin ortaya çıkması, ikisi için de bir tereddüt kaynağıdır. Ortak ihtiyaçların kavranılması yeni bir mantuki gerekçeyi zorunlu kılmaktadır. Birbirleriyle uyuşmayan toprak talepleri her iki tarafta da, çok uzun bir zamandan beri birbirinden ayrılmış iki komşu arasındaki karşılıklı bir merak gibi olgunun doğduğunu gözlemekteyiz. Ermenilerin göçü ve hemen hemen tümünden yokedilişleri, Kürtler için benzer bir tehlikenin sözkonusu oluşu, hoş olmayan anıların ve derinden kök salmış önyargıların aşılmasını mümkün kılmaktadır.

Ne varki, tarihçiler ve sosyologlar bu anılarla ve önyargılarla büyüdüler. Bu kültürel uzaklaşma Batı Ermenistan yani göç oluşturulduktan ve Kürdistan ismi Türkiye'de yasaklanmış kelimeler arasında yeralan Ermenistan ismine eklendikten sonra daha da yoğunlaştı. Sıradan ölümlüler gibi tarihçiler de dünyanın her zaman bugün görüldüğü gibi olduğunu düşünüyor gözükmeleler.

Önyargıları aşmak

Aşağıdaki gözlemlerin amacı Siyamend Othman gibi Kürt araştırmacılarının ve Yılmaz Güney gibi entellektüellerin¹⁶ başlattığı sürece katkıda bulunmaktır. Bu süreç ideolojik ve diğer önyargıları aşabilmek için, tarihsel konuların temelindeki sorunlara hakim olabilmek yolunda bilinçli bir çabayı içeren bir süreçtir. Aşağıdaki notların bölgenin değişik halklarından sosyolog ve entellektüel arasındaki diyaloga katkıda bulunacağını umuyorum.

1. Bilimlerarası ilgilere sahip sosyologlar çalışmalarını olaysal veriler ve halkların elitleri arasındaki ilişkilere sınırlamak yerine, çeşitli halk ve sınıflar etnik gruplar ve dinler arası ilişkiler üzerine araştırma yapmaya da zamanlarını adamaya teşvik edilmelidirler.

2. Halklar ve aşiretler gibi devlet dışı sosyal kategorilerle ilgili sosyolojik kavramsal kategoriler Yakın-Doğu halkları ile ilgili çalışmalarda uygulanmaya konulmalıdır.

3. Tarihi genelleştirilmeler yoluyla sıradan olaylara indirgenmeden, sınırlı bölge ve alanlarda çeşitli karmaşık etnik toplulukların ilişkilerinin konu olarak ele alınması faydalı olabilir.

4. Tarihin Ulus-Devletin keşfi ve devamı olduğu yolundaki düşüncenin bir kenara bırakılması gereklidir. Hükümetler ve ülkeler adına, sorumlu yöneticilerce

alınan kararların Ulus-Devletin gerçekleşmedeki veya savunulmasındaki başarı derecesi ile takdir edilebileceği yada meşru gösterilebileceği düşüncesi tartışma konusu edilmelidir. Bu, en azından "ulus"un devletin temelini oluşturmadığı çok uluslu oluşun Ulus-Devlet kavramını soyut ve tehlikeli bir hale geçirdiği tarihi dönemler için böyle olmalıdır. Daha açık bir şekilde söylenecek olursa, Ermenilerin, Kürtlerin ve Türklerin, her zaman gördükleri biçimde hareket ettikleri, düşündükleri ve tepki gösterdikleri görüşü bir yana atılmalıdır.

Bu aşamada, Osmanlı İmparatorluğundaki farklılaşmaların ve sınıf antagonizmalarının, Batı'nın meydan okuyuşunun ve imparatorluğu değişmeye zorlayan diğer faktörlerin, imparatorluğa bağlı olan tüm halkların paylaştıkları ortak bir kavramı ya da bir problemler dizisini ortaya çıkarmadıkları açıkça görülmektedir. Bu halklara gelince, onlar da soyut bir milliyetçiliği ideoloji olarak kabul etmediler. Hatta, Batıdan terminoloji alındığı sürece, çeşitli halklar milliyetçiliği değişik anlamlarda kavradılar. Genel kural olarak liberal yönelimlerin yilankavi kıvrımlarına rağmen, Türk politik düşüncesi de devletin bekasıyla ve devlet içinde Türk unsurun hakim rolünü korumasıyla uğraşma eğilimi gösterdi. Bu durumun meşrulaştırılması sonucu, tüm tebaalar, sınıf ve etnik gruplar politik ve ekonomik adaletin kolaylıkla öncelikler listesinden çıkarılması şeklinde gerçekleşti ve Ermeni politik partileri ulusun ekonomik olduğu kadar politik bir kategori olarak önemini vurgulayan bir programı kabul ettiler ve dolayısıyla da Ermeni sorununun çözümünü de federatif ve demokratik bir Osmanlı İmparatorluğunda aradılar. Kürt tepkisi ise bir engel oluşturan aşiret sosyal gerçeğini hesaba katmak zorundaydı.

Ne varki, mümkünse İmparatorluk dahilinde, ekonomik ve politik bir eşitliğe varmak isteyen Ermenilerin büyük çoğunluğunun arzusu, Türk seçkinlerinin, yöneticileri ve insanlarına vatandaştan çok teba gözüyle baktıkları imparatorluklarının toprak bütünlüğünü koruma arzusu kadar meşruydur. Bugün, kültürel kişiliklerini ve politik kendi kaderini tayin hakkını dile getiren Kürtlerin arzuları, açıkça, Türkiye'de homojen bir nüfus yaratmayı amaçlayan Türk rejimlerinden daha çok meşrudur.

5. Türklerin, Kürtlerin, Ermenilerin ve diğerlerinin ayrı ayrı kabuledilebilir kendi başlarına tutarlı birer varlık teşkil eden katagoriler olduğu görüşünü terk etmek gereklidir. Ermeniler ulusun ne olduğu konusunda bile ortak bir kavrama sahip değillerdi. Radikal değişmelere maruz kalan bir halk için bu normaldir. Batı Türkiye'sinin büyük şehirlerindeki zengin sınıflar için millet dini bir bütünlük, tarihi Ermenistan'ın kırsal alanlarında yaşayan ve çoğunluğu fakir olan Ermeniler için ise, toprağa bağlı asgari şartları yani üzerinde çalışabilecekleri

bir toprak ve eşitlik hakkını arayanların topluluğuydu. Güvenliğini kendi sorunlarıyla daha çok ilgilenen bir Türk ulus-devletinin kuruluşunda arayan Türk orta sınıfının aksine Ermeni orta ve zengin sınıfları, sermaye sahipleri, ekonomik güvenliklerini, gerçekte hakim olan bazı Avrupa güçlerine tümenden bir boyun eğişte görüyorlardı. Ya yabancı şirketlerin temsilcisi ya da ortaboy şirketlerin sahibi Ermeni kapitalistleri ise, kendilerine has politik bir program geliştirmek için ne gerekli hayal gücüne, ne de güvenliğe sahiptiler. Ayrıca, bunların büyük bir çoğunluğu Ermeni ihtilalci hareketine düşmandılar ve ne politik ne de ekonomik olarak, dünya anlayışı olarak sosyalizmi kabul eden partilere, hiç bir destek göstermiyorlardı. Son olarak şunu da belirtelim ki, ekonomik çelişkilere rağmen, maddi kaynakları ve ilişkileri sayesinde soykırımdan en iyi sıynlabilen zengin Ermeniler, özellikle de büyük şehir merkezlerindeyaşayanlar oldu.

6. XVIII. yüzyıldan bu yana Batı ekonomik nüfuzunun Orta-Doğu'daki etkisi vergi sistemi ve değişik Osmanlı ve Türk unsurlar üzerinde ciddi araştırmalar gereklidir. Sosyal ve ekonomik faktörlerin aleyhinde işleyen bir şekilde diplomatik ve politik tarih üzerinde, sosyal ve ekonomik faktörleri gözardı edecek bir şekilde durulması, geçmişle ilgili, milietçi ve diğer kavramlarla deforme edilmiş bir bakış açısı olacaktır.

Bu yorumlar, değişik etnik ve dini gruplardan gelen sosyologların somut ve ortak çalışmalarının zorunlu olduğunu da gösterir. Bu tür deneyimler tarihçiliğin en zor sorunlarından biri olan birkaç dili, özellikle de azınlık dillerini sökebilme güçlüğüünü de çözebilir. Bu tür tecrübeler aynı zamanda tarihin maksimum milisizleştirilmesinin imkanlarını da yaratır. Son olarak daha yüksek düzeyli bir tarihçiliğin oluşturulabilmesi şansının ötesinde, Avrupalı, Türk, Kürt, Ermeni yada Amerikan sosyologlarının, çok kişide gördüğümüz önyargıları azaltmayı öğrenmesi mümkün olur. Böyle bir tecrübe, zeki bir biçimde, sübjektivlikle ve hassas politik müdahalelerle yüklü, dikenli tarihi ve insani sorunların tartışabileceği bir dönemin başlangıcını da oluşturabilir.

GÉRARD LIBARIDIAN

NOTLAR

- 1- Bkz. Gerard Chaliand ve Yves Ternon, *La genocide des Arméniens* (Ermenilerin soykırımı Bruxelles), 1980.
- 2- Kendal Nezan, «*Le Kurdistan de Turquie*» (Türkiye Kürdistanı) ; G. Chaliand yönetiminde yayınlanan *Les Kurdes et le Kurdistan* (Kürtler ve Kürdistan) içinde, Paris, 1978.
- 3- Justin McCarthy, *Muslims and Minorities* (Müslümanlar ve Azınlıklar), New York, 1983.

4- Bu kategorideki kitapların en tipik örneği *Ottoman Empire and Modern Turkey*, (Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye). New York, 1978 dir. Bu kitabın eleştirisi için Rifaat Ali Abu-Hajj'ın *American Historical Rewiew*'un 1977 yılındaki 4. sayısında, s. 1029 da yayınlanan yazısına bakınız.

5- Bu tutumun en önemli temsilcisi tarihçi, Kemal Karpat'tır.

6- Pierre Vidal Naquet'nin Gérard Chaliand yönetiminde, Paris'te 1984 yılında yayımlanan *Le Crime de silence* (*Suskunluk suçuna*) yazdığı önsöze bakınız.

7- XIX. yüzyıl ulusal kurtuluş mücadelesinde belki de ilk kez formüle edilen bu kavram, politik ve ekonomik olarak yabancı bir hükümetçe ezilen bir etnik grubu bir sınıfa dahil etmektedir. Bkz. Gerard Liberidian, «*Revolution and Liberation in the 1892 and 1907 programs of the Dashnakutian*» (Daşnakutyun'un 1892 ve 1907 programlarında Devrim ve Kurtuluş), Ronald Suny yönetimindeki *Transcaucasia Nationalism and Social Change*, (Transkafkasya Milliyetçilik ve Toplumsal Değişim) içinde Michigan, 1983, s. 185-196.

8- *Khamsin* dergisinin Türkiye'ye ayrılmış bir sayısında (Londra, n° 11, 1983) A. Ender Kürt sorunuyla ilgili özlü bir çalışma sunmaktadır. *Les Temps Modernes* (Paris) dergisinin Temmuz-Ağustos 1984 Türkiye özel sayısı, biri Anaide Ter-Minassian'ca yazılmış Ermeni sorunuyla ilgili (S. 419-446), diğeri Joyce Blau'ca yazılmış, Kürt sorunuyla ilgili (s. 447-461) iki önemli katkıyı içermektedir. Çok sayıdaki Batı ve Türk yayınının aksine, bu sayıdaki kronoloji, Ermeni soykırımını Osmanlı İmparatorluğu tarihindeki önemli olaylar arasında kabul etmektedir. Böyle bir tavır, belki de, 1980 askeri darbesinden sonra Türk ve yabancı sosyologlar arasında artan bir bilinçlenmeyle açıklanabilir. Devletin temel sosyal sorunları çözmek yerine nelere kadir olabileceğini göstermesi, Kürt mücadeleciliğinin yeniden başlaması ve Ermeni politik şiddeti, belki de batı yazarlarının bu iki halkın trajik kaderleri konusunda hassaslaşmalarına katkıda bulundu.

9- Bkz. Gerard Liberidian, «*Armenia and Armenians, a Divided Homeland and a Dispersed People*» (Ermenistan ve Ermenileri, Bölünmüş bir Anavatan ve dağılmış bir halk). M. Mc Cagg ve B. Silvers yönetimindeki *Soviet-Asian Ethnic Frontiers* (Sovyet Asya'sının Etnik Sınırları) içinde, New York, 1978, s. 27-60.

10- Bu tez, bir Türk ekonomi tarihçisine, büyük bir Amerikan üniversitesindeki seminerde açık bir şekilde dile getirildi. Bu uzman Türk askeri rejiminin misillemesine maruz kalmamak için isminin açıklanmamasını istiyordu.

11- Hagop Şahbazian, *Krdo-Hai Patmoutioun* (Kürt -Ermeni tarihi), İstanbul, 1911 ; S. Ximenez, *Kurds and Armenians* (Kürtler ve Ermeniler), Londra, 1895. Ermeni sosyologları ve gözlemcilerince hazırlanan Türk toplumuyla ilgili makale ve broşürlerin çoğunluğu 1900 ve 1914 yılları arasında yayımlandı. Bkz. örneğin M.T. Chevod, *Kredere Tatchkahaisanoum Azgagrakan niuter* (Türk Ermenistanı'ndaki Kürtler Etnografik çalışmalar), Saint-Petersbourg, 1905.

12- Daha ciddi bir şekilde araştırılması gereken bir alan, soykırımla XIX. yüzyıl başında doğmak üzere olan Türk burjuvazisi arasındaki münasebetlerdir. Askeri çevreleri birbirine en önemli sosyal temelini oluşturmaktaydı. Ermeni elemanının yokedilişi bu sınıfın ekonomide belirli bir yere varmasına imkân tanıyacak boşluğu yaratacaktır. Taşra faizcilerinin de önemli bir kısmının Ermeni kökenli oldukları bir gerçektir. Bunlar bu burjuva Türk milliyetçiliğinin gelişmesinin hem Ermenilerin hemde Kürtler ve Türklerin aleyhine zenginleşmekteydiler. Ne var ki, soykırım üzerine çalışmalar için, ekonomik hesaplardan kaynaklanan zıtlıkların kitleleri Ermenilere karşı vahşete teşvik etmede önemli bir rol oynadıkları gerçeğine rağmen, katliamdan kurtulmada en çok şans sahibi olanların en zenginler olduğu da açıktır. Zengin sınıfların hayatta kalanların oranının, hayatta kalmak için mal alma imkânları olmayanlara göre daha yüksek olduğu gözütmektedir. Bu konu, 1921'de Jön Türk Hükümetinin İçişleri eski bakanı ve katliam ve sürgünlerin en önemli örgütleyicisi Talat Paşa'yı

öldüren Soghomon Tehlirian'ın mahkemesi sırasında J. Lepsin'in altını çizdiği noktalardan birini oluşturmaktadır. Sonuç olarak soykırım, Ermeni halkının büyük bir kısmının toptan katli ve en fakir sınıfların, köylülük ve şehir işçilerinin tümünden yokedilişiydi.

13- *The Economist*, Londra, 18 Haziran 1983, s. 54.

14- Libaridian, "Devrim ve Kurtuluş...".

15- Libaridian, "*The changing Armenian self-image in the Ottoman Empire*" (Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilerin değişen öz imajları), *The Armenian Image in Litteratur and History* (Edebiyat ve Tarihte Ermeni imajı), içinde, ed. R.G. Hovannisian, Malibu, cal., 1981. s. 150-170.

16- Bugün hayatta olmayan rejisörün, 13-16 Nisan 1984'te Paris'te toplanan Halklar Daimi Mahkemesi'nin oturumunda Ermeni soykırımı ile ilgili yaptığı ve *Le Crime de Silence* (Suskunluk Suçu) adlı eserde yayımlanan beyanına bakınız.